

SEYF-İ SARÂYÎ'NİN *GÜLİSTAN TERCÜMESİ*'NDE İSİMDEN FİİL YAPIMI

Ümit Özgür DEMİRCİ*

Geliş Tarihi : 17.11.2016

Kabul Tarihi: 26.12.2016

Öz

Gülîstan Tercümesi, İran edebiyatının önemli şairlerinden Sadi tarafından yazılmıştır. Bu eser sadece Fars edebiyatının değil, aynı zamanda dünya edebiyatının da önemli eserlerinden biri olmuş ve dünya klasikleri arasına girmiştir. Sadi'nin daha pek çok eseri olmasına rağmen, başta İran edebiyatı olmak üzere tüm dünyada Sadi denilince akla gelen eserleri *Gülîstan* ve *Bostan*'dır. Sadi önce *Bostan*'ı ondan bir yıl sonra da *Gülîstan*'ı kaleme almıştır. Bu eserler bugüne kadar pek çok dile çevrilmiştir. *Gülîstan*, Seyfi Sarâyî tarafından Kıpçak lehçesine çevrilmiştir. İlgili eser, Ali Fehmi Karamanlıoğlu tarafından giriş, metin ve dizin olarak neşredilmiştir. Çalışmamız Karamanlıoğlu tarafından yapılan neşre dayanmaktadır. Karamanlıoğlu neşrindeki isimden yapılan fiiller fişlenmiş, fişlenen fiillerin etimolojileri, anlamları ve örnekleri verilmeye çalışılmıştır. İlgili fiiller ile ilgili bazı açıklamalar da verilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızda değerlendirmeler yapılırken, Clauson'un EDPT, Erdal'ın OTWF ve Nadalyev vd. tarafından hazırlanan DTS temel olarak alınmış, bunlara ek olarak Demirci tarafından hazırlanan *Eski Türkçede Fiiller* adlı çalışma ile Funda Toprak tarafından hazırlanan *Harezm Türkçesinde Fiiller* adlı çalışmadan da faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Gülîstan Tercümesi*, fiil yapımı, isimden türemiş fiiller, Sadi, Kıpçak lehçesi.

AT SEYF-İ SARÂYÎ'S TRANSLATION OF *GÜLİSTAN*, THE NAME OF THE VERB FORMATION

Abstract

The translation of Gulistan, one of the prominent poets of Iranian literature, was written by Sa'di, this work only Persian literature, but also became one of the most important works of world literature and world has become a classic. Sadi although there are many more works of Iranian literature the Gulistan and bostan of sadi come to mind when the works that are mentioned in the world. Sadi penned by the bed of flowers from him a year later to the Boston ago. These works, far it has been translated into many languages. This is important work, it has been translated into Kipchak Turkic dialects by Seyfi Sarâyî. Related work, by Ali fehmi Karamanlıoğlu

*Yrd. Doç. Dr.; Düzce Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, umitdemirci41@gmail.com

introduction, text and index was issued. Our study is based on the manuscript made by Karamanlioğlu, Karamanlioğlu done my job in a prose marked verbs, etymologies, meanings, and examples were given. Some explanations were given about the related verbs. In our study the assessments when changes are made, EDPT make by Clauson, OTWF make by Erdal and make Nadalyev etc... DTS taken on a fundamental basis, in addition The Verbs of Old Turkish make by Demirci and The Verbs in Horezm Turkish forensic work has benefited from.

Key Words: The translation of the Gulistan, the verb, the construction of derived verbs in my work, Sadi, Kipchak dialect.

Giriş

0. Amaç

Kıpçak lehçesinin önemli eserlerinden olan *Gülistan Tercümesi*'ni neşreden Karamanlioğlu eserin tüm kelime kadrosunu dizin kısmında göstermiştir. Bizim bu çalışmamızda amacımız *Gülistan Tercümesi*'ndeki isimden türemiş fiillerin yapımını ortaya koymaktır.

1. Yöntem

Ali Fehmi Karamanlioğlu tarafından hazırlanan ve TDK tarafından neşredilen "*Gülistan Tercümesindeki*" fiiller fişlendi, isimden türemiş fiiller +A-, +I-, +(X)l-, +Ad-, +Ar-, +(X)r-, +DA-, +GA-, +(X)k-, +sA-, +lA- biçiminde, sınıflandırıldı. Çalışma hazırlanırken, tespit edilen fiiller ile ilgili, fiillerin alt kısımlarına değerlendirmeler yapıldı. Değerlendirmeler yapılırken EDPT, DTS, OTWF, *Eski Türkçede Fiiller*, *Harezmi Türkçesinde Fiiller* adlı eserlere bakılmış, bu eserlerdeki değerlendirmelerden de faydalanılmıştır.

2. Türemiş Fiiller

2.1.İsimden-Fiil Yapan Ekler:

2.1.1. +A-

Ek ile ilgili *Orhon Türkçesi Grameri* adlı eserinde Talât Tekin; daha çok geçişsiz eylemler türetir, demektir (OTG 87), Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri* adlı eserinde, ekin yaygın kullanan bir ek olduğunu, umumiyetle geçişsiz fiiller yapan bir ek olduğunu belirtir (Eraslan 2012: 113). Erdal, *A Grammar of Old Turkic* adlı eserinde, ekin +lA- ekiyle birlikte en fazla kullanılan ek olduğunu, ekin hem geçişli hem de geçişsiz fiiller yaptığını ifade eder (Erdal, 2004: 227). Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri* adlı eserinde, Karahanlı sahasında ekin yaygın olarak kullanıldığını, kök isimlere gelerek geçişli-etken fiiller, sıfatlara gelerek de oluş ifade eden geçişsiz fiiller türettiğini belirtir (Hacıeminoğlu, 2003: 148). Harezmi Türkçesinde

yine Hacıeminoğlu, Türk dili sahasında olduğu gibi, Harezm sahasında da yaygın olarak kullanılan bu ek; isimden-fiil yapmaktadır, demektir (Hacıeminoğlu, 1997: 133). *Harezm Türkçesinde Fiil* adlı eserinde, Funda Toprak ekin isimlerde hem etken geçişli hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller yaptığını ve ekin bu dönemde işlek olarak kullanıldığını belirtir (Toprak, 2005: 43). Ergin, ekin Batı Türkçesinde fazla işlek olmayan ve bazı öneklere görüldüğünü ifade ederek belli başlı örnekler vermiştir (Ergin, 2009: 181).

Ek ile ilgili yukarıda belli başlı kaynaklarda ifade edilenler şu şekilde özetlenebilir:

* Ek, Eski Türkçede ve Orta Türkçede oldukça yaygın kullanırken, Batı Türkçesinde kullanım alanı azalmış ve belli başlı kelimelerde kullanılmaktadır.

* Ek, Eski Türkçede ve Orta Türkçede hem geçişli-etken hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller yapmaktadır.

* Etken fiillerde geçişli fiiller türeten bu ek, oluş bildirdiği zaman geçişsiz fiiller yapmaktadır.

aşa- < aş+a- “aş yemek”

aşap hırka kéyerge “Aş yiyip hırka giyecek” (164/3)

Erdal, *aşa-* fiili ile ilgili kelimenin pratikte *ye-* fiili ile aynı anlamda olduğunu; ancak bazen de “yutmak” anlamlarında kullanıldığını ya da diğer olumsuz anlamlarda kullanıldığını belirtir (OTWF 418).

GT’de *aşa-* fiili tek bir yerde geçmektedir ve *etken-geçişli* çatılıdır. Köktürk lehçesinden beri dilimizde olan kelime ilk olarak, Toyok metinlerinde tespit edildi (Demirci, 2016: 153). Orta Türkçede de “aş yemek” anlamında *aşa-* fiili yaygın olarak kullanılmaktadır, Batı Türkçesinde Tarama Sözlüğünde “aş yemek” anlamında *aşa-* fiili yoktur; ancak “alt etmek, yenmek” anlamlarında *aşa-* fiili vardır (Dilçin, 2009: 27). Anadolu ağızlarında *aşa-* “aş yemek” anlamında vardır (DS 350).

béze- < *bédiz+e-* > *bédze-* > *béze-* “süslemek”

évlendi dağı évin çiçekler bilen bézedi “Evlendi ve evini çiçekler ile süsledi” (265/8)

GT’de *béze-* fiili bir yerde geçmektedir ve *etken-geçişli* çatılıdır. Kelime *bez+e-* biçiminden gelemez; çünkü bugün “bez” olarak kullandığımız kelime Eski Türkçede *böz* biçimindedir. Eski Türkçede “süs” anlamında kullanılan “*bediz*” isminden +A- isimden fiil yapan yapım eki ile türemiştir (Tekin, 2008: 79).

boşa- < boş+a- “boşamak”

ol ér kızımnu körüp boşayay “O adam kızımı görüp boşayacak” (158/7)

GT’de *boşa-* fiili bir yerde geçmektedir ve *etken-geçişli* çatılıdır. Eski Türkçede *boşa-* fiili bulunmamaktadır, Karahanlı lehçesinde “bırakmak, terk etmek” anlamlarında *boşa-* fiili KB’de bulunmaktadır (KB 2302), DLT’de *boşa-* fiili yoktur; ancak bu fiilin türevi olan *boşan-* fiili bulunmaktadır (DLT II 142). OTWF’da ve EDPT’de *boşa-* fiili yoktur, DTS’de *boşa-* fiili bulunmaktadır (DTS 113).

kına- < *kın+a-* “acı çektirmek, eziyet etmek”

cevr içinde irin hemîşe kınar “Eziyet içerisinde irin her zaman acı verir” (136/6)

GT’de *kına-* fiili bir yerde geçmektedir ve *etken-geçişli* çatılıdır. Kelime *kın* “acı, ısırap” anlamındaki isimden +A- isimden fiil yapan yapım eki ile türetilmiştir. Köktürk lehçesinde kelime bulunmamaktadır, Eski Uygur lehçesinden itibaren *kına-* fiilini dilimizde görmekteyiz (Demirci, 2016: 156).

oyna- < *oyun+a-(1)* “(baş, göz, yer vb.... için) hareket etmek”

yil hareket kılip oynadı “Yel hareket edip oynadı” (133/13)

niçük baş oynasunlar “Niçin başını hareket ettirsinler” (44/6)

közleri oynar “gözleri oynar” (18/13)

baş oynap “başı hareket edip” /21/5)

yolunda baş oynap “Yolunda başı hareket edip” (225/12)

GT’de “(baş, göz, yer vb.... için) hareket etmek” anlamında *oyna-* fiili beş (5) defa geçmektedir. Bunlardan ikisi *etken-geçişli* çatılı iken, üç tanesi *etken-geçişsiz* çatılıdır.

(2) “(para ile oyun) oynamak”

né kim nakti bar idi oynadı “Ne kadar nakit parası varsa (bununla oyun) oynadı” (313/4)

GT’de “para ile satranç *oyna-* (kumar)” anlamında *oyna-* fiili bir defa geçmektedir. Fiil burada *etken-geçişli* çatılıdır.

(3) “(dans, halay gibi oyunlar) oynamak”

ebçisi bir yigit bilen oynar “Karısı bir yiğit ile (dans) oynar” (220/7)

GT’de “(dans, halay gibi oyunlar) oynamak” anlamında *oyna-* fiili 220/7, 157/3, 177/9, 297/2, 74/6, 122/12, 128/9, 156/12, 210/4, 210/10, 282/5 toplam on bir (11) defa geçmektedir. Buralarda *oyna-* fiili *etken-geçişli* çatılıdır.

(4) “sakal vb.... şeylerle oynamak”

sakalından tutup oğlanlar oynap “Oğlanlar sakalından tutup oynayıp” (282/8)

GT’de sakalı ile oynamak anlamında fiil bir yerde geçmektedir, *etken-geçişsiz* çatılıdır.

(5) “Kılıç kalkan oynamak, süngü oynamak”

kılıç kalkan oynap “Kılıç kalkan oynayıp” (296/6)

men süngü oynap at çapup köp érdem körgüzüp “Ben süngü oynayıp at sürüp çok çeşitli erdemler görüp” (21/6)

GT’de iki yerde bu anlamda kullanılan fiil *etken-geçişli* çatılıdır.

sına- < *sın+a-* “denemek”

ağır işke sınamış ér “Ağır işle denenmiş er” (298/10)

eygüni yamannı sınağan “İyiye kötüyü deneyen” (266/2)

sınamağan kişiğe ulu iş buyurğan kérek “Denenmemiş kişiye büyük iş buyurmak gerek” (294/1)

GT’de “denemek” anlamındaki *sına-* fiili üç defa kullanılmıştır. Burada *etken-geçişli* çatılıdır. Clauson, bu fiilin *sın* “beden, boy” anlamındaki isimden geldiğini belirtir (EDPT 835a). Erdal, *sına-* fiilinin “denemek, test etmek” anlamında olduğunu, bunun da *sın* “beden, boy” anlamındaki isimden geldiğini belirterek, her iki *sın* ismi arasında semantik bağlantının net olmadığını ve Türkmen lehçesi içerisinde her iki *sın* isminin de asli uzun vokalli olduğunu ifade eder (OTWF 423).

tarğa- < **tarıg+a-* “dağıtmak”

tarğamağa başladılar “Dağıtmaya başladılar” (329/3)

GT’de kelime bir yerde geçmektedir ve *etken-geçişli* çatılıdır. Kelime EDPT; OTWF; DTS ve Funda Toprak tarafından hazırlanan *Harezmi Türkçesinde Fiil* adlı eserde tespit edilemedi. Kelime Harezmi lehçesinde Kutb’un *Husrav u Şirin*’inde tespit edildi, *tarğa-* “(bulut için) dağılmak, (ev, hane için) dağılmak” anlamlarında bulunmaktadır (*bk.* Demirci-Karlı, 2014: 537).

tile- < *til+a-* > *til+e-* “dilemek”

tiledim kim bir zaman körsem cehān-ı “Cihanı bir zaman görsem (diye) diledim” (264/1)

GT’de kelime oldukça fazla kullanılmaktadır, fiili Köktürk lehçesinden beri dilimizde görmekteyiz; Köktürk lehçesinden günümüze kadar kelime hep “dilemek, istemek” anlamlarında kullanılmaktadır (Demirci, 2016: 163). GT’de *tile-* fiili *etken-geçişli* çatılıdır.

uğra- < *uğ(u)r+a-* “ulaşmak”

her kime bolsa tabi ‘at az yemek

allına kelse meşakkat sabr éder

kim beden besler ise kiñ ‘ayş üze

tar yérge uğrasa (168/7)

GT’de Karamanlıoğlu, fiili “o” ile *oğra-* biçiminde okumuştur (GT 338). Kelime GT’de bir yerde geçmektedir ve *etken-geçişsizdir*. Eski Türkçede *uğra-* fiilini Eski Uygur lehçesinden itibaren görmekteyiz. Burada *uğra-* “niyet etmek” anlamındadır, *uğra-* fiili “uğramak, karşılaşmak” anlamlarında Karahanlı lehçesinden itibaren bulunmaktadır. Eski Türkçedeki “niyetlenmek” anlamında tespit edilen *uğra-* fiili; Orta Türkçede sadece Kutb’un *Husrav u Şirin*’inde tespit edildi (Demirci-Karlı, 2014: 597), onun dışında Karahanlı lehçesinden itibaren hep “uğramak, karşılaşmak” anlamlarında tespit edildi (Demirci, 2016: 164).

yara- < **ya-r+a¹-(1)* “(iş) yaramak”

işge yarağay oğlı ayttı “İşe yarayan oğlu söyledi” (104/13)

her tirige cān bigin élge yarar “Her canlıya can gibi, ülkeye yararlı olur (13/4)

anıñ kibi kılmadıñ kim işke yarağay “Onun gibi işe yarayacak (iş) yapmadı” (105/1)

kim memleket tedbirine yarağay vezir ayttı “Vezir, memleket tedbirine yarayacak (sözler) söyledi” (46/6)

ol dem kélip sözlesey ulular katında yaramas kelām “O zaman gelip söylesen, ulular huzurunda söz (iş) yaramaz” (42/6)

vezirlerine ayttı ol kişi kim munuñ kibi yaramas “Vezirlerine o kişi bunun gibi (iş) yaramaz (diye) söyledi” (86/13)

¹ Bu konuda bk. Güner Galip, “Yarat- ‘yaratmak, halk etmek’ Fiilinin Etimolojisi,” *Turkish Studies*, Volume: 7/3, summer, s: 1415-1423.

bir 'abid ér kéçer idi anıñ ol yaramas hāline nazār kıldı ol yigit başın kötürüp ayıttı “Bir Abid adam geçerken onun (işe) yaramaz haline baktı, o yiğit başını çevirdi (ve) söyledi” (151/12)

(2)“kötü sözler söylemek”

yazuklı sultānğa sökti yaramas sözler sözledi “Günahlı sultana sövdü, kötü sözler söyledi” (17/11)

yaramas lafz birlen yād kılğay “Kötü sözlerle yâd etti” (97/5)

yaramas ünüm bar imiş “Kötü sesim varmış” (221/11)

Galip Güner, kelimeyi “ateş, ışık, parlaklık” anlamındaki *ya-* kökünden getirmektedir (Güner 2012: 1415- 1423). *yara-* fiili GT’de on (10) yerde geçmektedir: buralarda fiil *etken-geçişli* çatılıdır.

yaşa- < *yaş+a-* “yaşında olmak”

yétmiş yaşar sen “Sen yetmiş yaşındasın” (276/12)

GT’de *yaşa-* fiili altı (6) defa geçmektedir, bütün metinde “yaşında olmak” anlamlarında kullanılan kelime *etken-geçişli* çatılıdır. Bu fiil belki de “yaratmak” anlamındaki kelime ile aynı kökten gelmektedir.

2.1.2. +kA-

Ek için Demirci, çok işlek olmayan bir ek olduğunu, Eski Türkçede belli başlı sayıda kelimeye kullanıldığını belirtmektedir (Demirci, 2016: 190). Talât Tekin ek hakkında herhangi bir açıklama yapmamış; sadece *isirke-* ve *yarlı(k)ka-* örneklerini vermiştir (Tekin, 2000: 88); Gabain de ek hakkında açıklama yapmadan *isirke-*, *yarlı(k)ka-* ve *kingeş-* örneklerini vermektedir (Gabain, 2007: 49), Funda Toprak, ekin Harezmi lehçesinde birkaç fiilde görüldüğünü belirterek, *çulğa-*, *terge-*, *yarlıka-* ve *yövütke-* örneklerini vermiştir (Toprak, 2005: 60).

Yukarıda da görüldüğü gibi ek, Eski Türkçede ve Orta Türkçede az sayıda kelimeye görülmektedir. GT’de de sadece bir kelimeye tespit edildi.

Ek, etken çatılı fiillerde geçişli fiiller yapmaktadır, oluş bildiren fiillerde ise geçişsiz çatılı fiiller yapmaktadır.

yarlığa- < **yarlıg+ka-* “bağışlamak”

'afv étip yazuklarını yarlığa “Affedip günahlarını bağışla” (356/6)

Eski Türkçeden beri fazla işlek olmayan bu ek, belli başlı kelimelerde karşımıza çıkmaktadır; bugün çağdaş lehçelerde sadece Kırgız lehçesinde *carlıg kıl-* biçiminde birleşik fiil olarak bulunmaktadır (Demirci 2016: 190). Ek, GT’de de sadece bir örnekte tespit edildi. İlgili fiil *etken-geçişli* çatılıdır.

2.1.3. +I-

Talât Tekin, ekin daha çok geçişsiz fiiller yaptığını ifade ederek, *biti-*, *tokı-*, *yorı-* gibi örnekler vermiştir (Tekin, 2000: 88). Gabain ek ile ilgili, eki isimden fiil yapan vokal yapım ekleri içerisinde vererek sadece *öli-* örneğini vermiştir (Gabain, 2007: 48). Funda Toprak, ek ile ilgili ekin DLT’de daha çok oluş bildiren geçişsiz fiillerde kullanıldığını belirterek, DLT’den çeşitli örnekler vermiştir (Toprak, 2005: 49). Yine ekin Kıpçak sahasındaki görünümü ile ilgili Toprak, ekin Kıpçak lehçesinde oluş bildiren geçişsiz fiillerde görüldüğünü belirtir (Toprak, 2005: 49). Harezmi lehçesi için Toprak’ın verdiği örnekler incelendiğinde *ağrı-*, *bayı-*, *berki-* gibi örneklerde ekin oluş bildiren geçişsiz fiillerde kullanıldığını, *biti-* gibi örneklerde de ekin etken-geçişli örneklerde de görüldüğünü söyleyebiliriz (Toprak, 2005: 49).

ağrı- < *ağır+ı-* “(gönül için) incinmek, (göz için) ağrımak”

kişi köyli andan ağrıgay “İnsanın gönlü ondan acı çekecek” (GT 222/8)

anı ol hâlette körüp könlün ağrıdı “Onu halette görüp gönlüm incindi” (GT 286/4)

bir ahmak kişiniñ közi ağrıdı idi “Bir ahmak kişinin gözü ağrıdı idi” (293/10)

Köktürk lehçesinden beri dilimizde görülen *ağrı-* fiili, Köktürk lehçesinde “hastalanmak” anlamındadır (Demirci, 2016: 167). Eski Uygur lehçesinde “hastalanmak” anlamının yanı sıra “ağrımak” anlamını da görmekteyiz (EDPT 91a). Karahanlı lehçesinden itibaren “hastalanmak” anlamını tamamen kaybeden *ağrı-* fiili, bu dönemden itibaren “ağrımak” anlamında kullanılmaktadır (Demirci, 2016: 167). GT’de sekiz defa kullanılan *ağrı-* fiili yedi yerde “(gönül için) incinmek” anlamında, bir yerde ise “(göz için) ağrımak” anlamındadır. Fiil GT’deki tüm örneklerde oluş bildiren geçişsiz fiil yapmaktadır.

sékir- < *sékir+i-* “sıçramak”

ferāh bilen sékirir “Sevinçle sıçrar” (306/5)

Eski Türkçede bu fiil *sékri-* biçimindedir, Karahanlı lehçesinde de *sékri-* biçiminde olan kelime, Harezmi lehçesinde methatez sonucunda *sékir-* biçiminde, Kıpçak lehçesinde *sékri-*, *sékir-*, Çağatay lehçesinde *ségri-*, *ségir-*, Osmanlı lehçesinde *sékri-* ve *segri-* biçimlerinde bulunmaktadır (Demirci, 2016: 170). Anadolu ağızlarında; *segri-*, *sergi-*, *seri-*, *segir-* “koşmak” anlamlarında bulunmaktadır (DS 3568).

toqtı- < toq+ı- “dokumak”

sa ‘âdet tonluğun dāyim tokığay “Saadet elbisesini daima dokuyacak” (274/8)

Erdal, kelimenin belki de *toq+kl-* biçiminden gelmiş olabileceğini; “*tok*” isminin ise yansıma bir isim olduğunu, hatta “*tok*” ismine örnek olarak *tok tok etti* örneğini vermektedir (OTWF 468).

Eski Türkçede iki tane *toqtı-* fiili vardır; *toqtı-(I)* “vurmak, dövmek; batırmak” *toqtı-(II)* “dokumak, örmek” (Demirci, 2016: 171). GT’de tespit ettiğimiz “dokumak, örmek” anlamlarındaki *toqtı-* fiilini ilk defa Eski Uygur lehçesinde tespit etmekteyiz (Demirci, 2016: 171).

GT’de *ağrı-* fiilinde tespit edebildiğimiz ek, oluş bildiren geçişsiz fiiller yapmaktadır. *toqtı-* fiilinde ise *etken-geçişli* çatılıdır.

2.1.4. +l-

tiril- < tiri+l- “dirilmek”

cehān körgen kişi ‘aql ve edeb bilen tirilür “Cihan gören kişi akıl ve edep ile dirilir” (267/1)

Kelime EDPT ve OTWF’da **tir-(i)l-* biçiminde gösterilmiştir (EDPT 547b; OTWF 678), ben de *Eski Türkçede Fiiller* isimli çalışmamda bu kaynaklara uydum ve ilgili fiili **tir-(i)l-* biçiminde kabul ederek ilgili kaynaklara atıf yaptım (Demirci, 2016: 407). Ancak zamanla bu fiilin kökeni ile ilgili fikrim değişti ve bu kelimenin **tir-* fiilinden değil de *tiri* isiminden, isimden-fiil yapan +l- yapım eki ile türediğini düşünmekteyim.

2.1.5. +Ad-

Talât Tekin, ekin geçişsiz fiiller türeten bir ek olduğunu belirtmektedir (Tekin, 2000: 87). Gabain, ekin +A- isimden fiil yapan yapım eki ile “-t-” faktitiflik ekinin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir ek olduğunu belirtmektedir (Gabain, 2007: 48). Erdal, bu yapının tabanının tek ya da iki heceli olabileceğini; bütün iki heceli tabanların konsonant ile bittiğini ve onların ikinci hecesinin /X/’e sahip olduğunu belirterek, *yağı+d-* ve *yuvğa+d-* gibi eskicil örnekleri verir ve bunların vokalle biten köklerden türediğini ifade eder. Onun sıklıkla +U- ile aynı anlama sahip olduğunu; öznesi insan olan +(A)d- ile yapılmış pek çok fiilde farklılaştığını belirterek, Eski Türkçede tespit ettiği ilgili fiilleri alfabetik olarak verir (OTWF 485). Funda Toprak, ekin Orta Türkçeden itibaren sondaki d > t değişmesine uğradığını ve Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak lehçelerinde “t” ile görüldüğünü belirtir (Toprak, 2005: 51). Toprak Harezmi Türkçesi için bu ekin geçtiği beş örnek tespit etmiştir (Toprak, 2005: 51).

Ek ile ilgili şunu söyleyebiliriz ki ek, Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde daha yaygın olarak kullanılmakta iken (Marcel Erdal OTWF içerisinde bu ek ile oluşmuş yirmi beş (25) örnek vermiştir), ben DLT’de on bir (11) örnek tespit edebildim. Karahanlı lehçesinden sonra ekin kullanımı azalmıştır; GT’de sadece bir örnekte tespit edilmiştir. Batı Türkçesinde ise ek kullanımdan düşmüştür.

ulğad- < **ET.** *ulğad-* < *uluğ+ad-* “büyüme”

ulğaymış neşāti gülü solup “Büyümüş sevinç gülü solup” (270/10)

GT içerisinde bir yerde tespit edilen ek, oluş bildirmektedir ve geçişsiz çatılıdır. *ulğad-* fiili ilk Eski Kırgız lehçesinde tespit edildi; Köktürk lehçesinde tespit edilemedi (Demirci, 2016: 178). Eski Uygur lehçesinde kelime *ulğad-*, *bedü-* biçiminde ikileme olarak da kullanılmaktadır (OTWF 489).

2.1.6. +Ar-

Tekin ek ile ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır, sadece *tañlar-* örneğini vermiştir (Tekin, 2000: 87), Erdal ek ile ilgili tıpkı +(A)d- eki gibi, bu ek ile yapılmış fiillerin örneklerini alfabetik olarak sıralamıştır (OTWF 499).

köker- < *kök+er-* “(ekmek için) küflenmek”

kökermiş kuru étmek “Küflenmiş kuru ekmek” (178/10)

GT içerisinde Karamanlıoğlu fiili *köger-* biçiminde okumuştur (GT 178/10), ben fiili *köker-* biçiminde okudum, tabi imla her iki okuyuşa da uygundur; ancak ben k > g biçimine dönüşümün Oğuzca bir özellik olduğunu ve *köker-* > *göger-* biçiminin Batı Türkçesinde olabileceğini ve Kıpçak sahasında bu fiilin hâlen daha *köker-* biçiminde olduğunu düşünmekteyim, hatta Clauson da bu fiil ile ilgili verdiği Kıpçak lehçesi örneklerini *kök*, *köker-* (Tuh 83b, 6; EDPT 713a), biçiminde vermiştir. Kelime Köktürk lehçesinde tespit edilemedi, kelimeyi Eski Uygur lehçesinden itibaren tespit edebildim (Demirci, 2016: 181).

GT içerisinde bu fiil oluş bildiren geçişsiz çatılıdır.

yaşar- < *yaş+ar-* “yeşermek”

vaqt bolur kim yaşarur dağı bir vaqt kélür kim kuvarur “Vakit gelince yeşerir, vakti gelince sararır” (354/4)

kim ‘ömriniñ bustāni yaşarıp hüsni gülü yanla açılıp turur idi “Ömrünün bostanı yeşerip güzel yüzü yeni açılmıştı (24/13).

GT'de iki örnekte tespit edilen *yaşar-* fiili Köktürk lehçesinden itibaren dilimizde vardır ve her zaman oluş bildiren geçişsiz fiiller yapmaktadır. Kelime Batı Türkçesinde ince sıraya geçerek *yeşer-* biçiminde karşımıza çıkar.

2.1.7. +r-

Bu ek isimlere gelerek onlardan geçişsiz fiiller türeten ektir, ek Eski Türkçede vokalle biten isimlere doğrudan, konsonantla biten isimlere ise araya yardımcı vokal olarak eklenir (Demirci, 2016: 183). Eski Türkçede ve Orta Türkçede oldukça işlek kullanılan bu ek, Batı Türkçesine geldiğimizde fazla işlek olarak kullanılmaz; Ergin bu ek ile ilgili işlek olmayan belli başlı kelimelere gelerek, onlardan fiil yapan bir ektir, demektedir (Ergin, 2009: 183).

bélgür- < *bélgü+r-* “ortaya çıkmak, görünmek”

hüner ü ‘ayıb érde bélgürmes “Hüner ve ayıp bir kişide ortaya çıkmaz” (20/10)

va‘izlerniñ körkli ‘ibāretiniñ eseri hiç maña bélgürmes “Vaizlerin özlü sözlerinin tesiri bende hiç görünmez” (149/1)

Kelime Eski Uygur lehçesinden itibaren dilimizde vardır, fiil oluş bildiren geçişsiz fiildir. Eski Türkçede ve Orta Türkçede *belgür-* biçiminde olan kelime, Batı Türkçesinde *belür-* > *belir-* biçimindedir; kelime “belirmek, ortaya çıkmak” anlamlarında çağdaş lehçelerde Kazak lehçesinde *bilgir-* biçiminde bulunmaktadır (Demirci, 2016: 184).

karar- < *qara+r-* “kararmak”

éşitkenlerniñ köñli kararur “İşitenlerin gönlü kararır” (281/8)

GT'de sadece bir yerde kullanılan bu fiil, oluş bildirmesine rağmen aynı zamanda geçişli bir fiildir. Eski Türkçeden beri dilimizde bulunmaktadır.

kayğur- < *kayğu+r-* “kaygılanmak”

kayğursun bu ümmet āhiretde “Kaygı duysun bu ümmet ahirette...” (7/7)

Eski Uygur lehçesinden itibaren dilimizde bulunan bu fiil, oluş bildiren geçişsiz çatılıdır. GT'de üç defa kullanılmıştır. Eski Türkçede *kadğur-* > **Kar.** *kadğur-*, **Har.** *kadğur-*, *kayğur-*, **Kıp.** *kayğur-*, **Çağ.** *kayğur-* biçimindedir (Demirci, 2016: 185).

Batı Türkçesinin Eski Anadolu lehçesinde kelime hem *kayur-* hem de *kayğur-* biçiminde bulunmaktadır (Dilçin, 2009: 143).

2.1.8. +DA-

Eski Türkçede fazla işlek olmayan bir ektir, *alta-*, *iste-*, *kün-te-*, *tıl-da-* ve *ün-de-* olmak üzere beş kelimedede tespit edildi (Demirci, 2016: 188, 189). Ek, Orta Türkçede de belli başlı kelimelerde görülmektedir, Harezmi lehçesinde, Funda Toprak, eki beş kelimedede tespit etmiştir (Toprak, 2005: 59). GT’de de ek dört kelimedede tespit edilmiştir. Böylece ek için Eski Türkçeden itibaren kullanılan bu ek, az sayıda belli başlı kelimedede kullanılmaktadır, diyebiliriz. Kullanıldığı kelimeler *etken-geçişli* çatılıdır.

alda- < *al+da-* “aldatmak”

közi gamze bilen zāhidler aldar “Gözü ve gamzesi ile Zahidleri aldatır” (139/9)

lutf bilen aldap sözlediler fāide kılmadı “Lutf ile aldatıcı (sözler) söylediler, fayda etmedi” (34/2)

“al” hile anlamında kullanılan isimdir, *alda-* “hile yapmak, aldatmak” anlamlarındadır, Clauson ve Erdal, Eski Türkçede kelimeyi *alta-* biçiminde okumuşlardır (EDPT 133a; OTWF 455), DTS’de kelime *alda-* biçimindedir (DTS 34), Gabain kelimeyi *alta-* biçiminde almış (Gabain, 2007: 260), Demirci’de de kelime *alta-* biçimindedir (Demirci, 2016: 188). Kelimenin *alda-* mı yoksa *alta-* olduğu sorusunun yanıtına gelince, Eski Türkçede sonu l, r, n, d konsonantları ile biten kök/gövdelerden sonra {D} ile başlayan bir ek geldiği zaman “t” ile yazıldığı Köktürk lehçesinden beri bilinmektedir. Bundan dolayı kelime Eski Türkçede *alta-* biçimindedir. Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde olan kelime Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde *alta-* biçiminde tespit edilmiştir (Demirci, 2016: 188). Harezmi lehçesinden itibaren *alda-* biçimindedir. GT’de iki yerde geçen kelime *etken-geçişli* çatılıdır.

inte- (bk. *ün-te-*)

iste- (bk. *iz-de-*)

izde- < **i-z+de-(1)* “aramak”

baktı kārṽān kitmiş turup yol istep “Baktı kervan gitmiş, kalkıp yol arayıp” (206/1)

barıp ‘arab kabilesinde istep tapup alıp keldiler “Varıp Arap kabilesinde arayıp, bulup alıp geldiler” (251/11)

(2) “istemek”

tañ bile sulṭān kārnaķı izdedi “Tan atınca sultan cariyeyi istedi” (95/2)

da ‘vini kāđı kaṭına iltürler dādnu sulṭāndan izderler “Davayı kadı katına iletirler sultandan adalet isterler” (67/2)

Erdal, *iste-* fiili ile ilgili; fiilin “aramak, sormak” anlamlarında olduğunu, daha sonra fiile “istemek” anlamının da eklendiğini belirterek, hatta BT II 1012 ve HtPar 130, 3'te *iste-* ve *tile-* fiillerinin ikileme olarak tespit edildiğini belirtir (OTWF 455). Erdal ayrıca kelimenin “izin istemek” anlamında *istedi tüzünler izin* (Ht VII 10 b14) içerisinde de kullanıldığını belirtmektedir (OTWF 456). Erdal *izte-* > *iste-* değişimi ile ilgili de yazdığı dipnotta EDPT içerisinde bu kelimenin orijinalinin *ı:z* olabileceğinin önerildiğinin, buna da kaynak olarak KB 4411 içerisindeki *ızıg* ismi olduğunu; fakat EDPT içerisinde KB 2382 içerisinde geçen *iz+ig* akuzatifli biçimden bahsedilmediğini, bu kelimenin de açıkça “düşman izini sürmek” anlamında olduğunu, yine KB içerisinde pek çok isim örneğinin eksiz olarak özne görevinde kullanılmadığını, bundan dolayı *ızıg* isminin mutlaka ve şu anda bir düğüm noktası olduğunu belirtir (OTWF 456). Erdal, kelimenin Eski Uygur lehçesinde *ayıtmazun iztemeziün* örneğinde olduğu gibi *ayıt-* fiili ile birlikte kullanıldığını da belirtir (OTWF 456).

iste- fiilinin kökenini Hacıeminoğlu **i-* köküne götürmektedir ve *il-, ip, is, iz vb...* kelimelerin bu kökten geldiğini düşünmektedir (Hacıeminoğlu, 1991: 25). Eski Türkçede *iste-* fiili genellikle *iste-* biçiminde iken, bazen de Erdal'in de yukarıda verdiği örnekte görüldüğü gibi *izte-* biçiminde tespit edilmiştir. Az sayıdaki bu örnekler de göstermektedir ki kelimenin daha eski biçiminin *izde-* olduğu, sonradan kelimenin *iste-* biçimine dönüştüğünü söyleyebiliriz. Bu değişimde Clauson'un EDPT içerisinde ortaya sürdüğü bu kelimenin *ı:z* biçiminde asli uzun vokalli olmasından dolayı olabileceği fikri doğru olamaz, eğer bu kelimedeki asli uzun vokalin tesiri ile ortaya çıkan bir durum olsa, tam tersine sedalı bir konsonantın sedasızlaşması hadisesine değil, sedasız bir konsonantın sedalılaşması hadisesine rastlamamız gerekirdi. O hâlde *izde-* > *izte-* > *iste-* değişiminde yaygın kabul edilen “d” sedalı sesinin “t” sedasız sesine dönüşmesi sonucunda yani d > t değişimi nedeniyle sedasız konsonant olan “t” konsonantı sedalı “z” konsonantını sedasızlaştırarak “s”ye çevirir. *iste-* fiilinin asıl anlamı “aramak” anlamıdır, bu fiile “istemek” yan anlamı Eski Uygur lehçesinde az sayıdaki örnekte gelmeye başlamıştır ve Erdal'in de tespit ettiği gibi BT II 1012 ve HtPar 130, 3'te *iste-* ve *tile-* fiilleri beraber ikileme olarak kullanılmaktadır. Kelime Köktürk lehçesinde yoktur, Eski Türkçede umumiyetle kelime “aramak” anlamında kullanılmasına rağmen “istemek” anlamı da vardır. Orta Türkçe içerisinde de kelime umumiyetle “aramak” anlamında kullanılmasına rağmen, az sayıda örnekte “istemek, dilemek” anlamı da vardır (Demirci, 2016: 188). Batı Türkçesinin Eski Anadolu lehçesinde *iste-* “aramak, istemek” anlamlarında kullanılmaya devam etmiştir. Örneğin biz “aramak” anlamını *Yusuf u Zeliha*'da görmekteyiz:

kullarına buyurur kamu tıruıı

düşümün ta birini isten bulıı

“Kullarına hepiniz (ayağa) kalkın ve düşümün tabirini arayıp bulun, diye buyurur” (YZ 180).

GT içerisinde kelime hem *iste-* hem de *izde-* biçimindedir, 16 adet *iste-* örneği varken, 19 adet *izde-* örneği vardır. Kelime *etken-geçişli* çatılıdır.

ün-te- < ün+te- “çağırma”

yana ün-dey yana kaytarğay “Yine çağırarak yine geri döndürecek” (8/2)

Clauson kelimeyi *ün-de-* biçiminde okumuştur (EDPT 180a), DTS’de de kelime *ün-de-* biçiminde okunmuştur (DTS 625). Gabain kelimeyi *ün-te-* biçiminde okumuş (Gabain, 2007: 306), Erdal kelimeyi *ün-te-* biçiminde okumuştur (OTWF 457). Demirci, Eski Türkçede Fiiller adlı çalışmasında kelimeyi *ün-de-* biçiminde okumuş; ancak daha sonra neşrettiği Eski Uygurca *Dört Çatik* adlı çalışmasında ise kelimeyi *ün-te-* biçiminde okumuştur. Şimdi kelimenin *ün-de-* mi yoksa *ün-te-* mi okunması konusuna geldiğimizde; Erdal kelimenin hem EDPT hem de DTS’de “d” ile yazıldığını, ancak kendisinin M III 9, 13; U II 26, 13; TT I 108; TT X 282; U IV A 142 ve ChristManus r 13 içerisinde “t” ile yazılmış örneklerini tespit ettiğini belirterek, *üntedi*, *ünteyü* örneklerini vermiştir (OTWF 457).

Kelimenin bazı Türkologlar tarafından *ün-de-* bazıları tarafından da *ün-te-* biçiminde okunmasının sebebi Uygur alfabesinde ʈ harfinin hem “d” hem de “t” sesini karşılamasıdır. Kelime de Eski Uygur yazmalarında ʈ ile yazıldığı için bazı Türkologlar kelimeyi *ün-de-* biçiminde okumuştur. Bence kelimenin doğru okunabilmesi için iki kriter önemlidir. Bunlardan birincisi Köktürk lehçesinde l, r, n, d sesleri ile biten kök/gövdelerden sonra gelen D’li eklerin “t” ile yazılmasıdır; ikinci husus da Uygur alfabesinde ʈ harfinin hem “d” hem de “t” seslerini vermesidir. Eski Uygur metinlerini neşreden pek çok Türkolog ilgili harfin bu özelliğini ve Köktürk lehçesindeki kuralı fazla dikkate almadan, Orta Türkçede tespit ettikleri *ün-de-* fiilinin de etkisiyle, kelimeyi *ün-de-* biçiminde okumuşlardır. Yukarıdaki verileri de dikkate alarak kelimenin *ün-te-* biçiminde okunması gerektiğini düşünmekteyim.

2.1.9. +sA-

Eski Türkçeden itibaren belli başlı sayıda kelimedede karşımıza çıkan bu ek, “istemek, arzulamak” anlamlarında kullanılmaktadır. GT içerisinde bir yerde tespit edilen ek, oluş bildiren geçişsiz çatılı fiil yapmaktadır.

susa- < su+sa- < suv+sa- “susamak”

ter içinde susap “Ter içerisinde susayıp” (43/9)

miskin susamış uykusunda “Miskin uykusunda susamış” (305/11)

GT içerisinde *susa-* biçiminde tespit edilen bu fiil Eski Türkçede *suvsa-* biçimindedir, Karahanlı ve Harezmi lehçelerinde de *suvsa-* biçimindedir (Demirci, 2016: 197). Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde fiil artık *susa-* biçimine döner ve Batı Türkçesinde de *susa-* biçimindedir (Demirci, 2016: 197). Anadolu ağızlarında “hayvanlara su vermek” anlamında *suvar-* fiili bulunmaktadır (DS 3704). *suvar-* örneği su ismindeki arkaik “v” sesinin korunmasıdır.

2.1.10. +IA-

Eski Türkçeden günümüze kadar oldukça yaygın olarak kullanılan isimden fiil yapan yapım ekidir. Eski Türkçeden beri fonksiyonunda herhangi bir değişiklik olmamıştır. Ek, umumiyetle etken-geçişli çatılı fiiller yapar.

ağırla- < *ağır+la-* “ağırlamak, hürmet etmek”

ka'be tonun keyer ağırlap halk “Kâbe elbisesini giyer (ve) halkı ağırlar” (GT 288/10)

ağırla- fiili Eski Uygur lehçesinde ilk olarak tespit edilmiştir; Eski Uygur lehçesinde umumiyetle *aya-* fiili ile kullanılmaktadır. Eski Türkçede *ağırla-* “ağırlamak, hürmet etmek, tanzim etmek, saymak” anlamlarında bulunan bu fiil (Demirci, 2016: 205), GT’de sadece “ağırlamak, hürmet etmek” anlamlarında tespit edilmiştir. Kelime *etken-geçişli* çatılıdır.

añla- < *añ+la-* “anlamak”

bir kişi ayıttı eyā rūşen zamir köñlek ıysından mısırdā añladın “Bir kişi söyledi: ‘Ey aydın kişi gömlek kokusundan onun Mısırdā olduğunu anladı’ (106/ 9, 10)

añla- fiili ile ilgili Erdal, OTWF içerisinde bu fiilin Eski Türkçe bir fiil olmadığını; EDPT içerisinde bazı Eski Kırgız lehçesine ait taşlarda tespit edilen *añla-* fiilinin de yanlış okuma olduğunu, DLT içerisinde bu fiilin Oğuzca olduğu belirtilmektedir, demektedir (OTWF 429). Clauson *añla-* fiilinin Eski Uygur lehçesinden itibaren tespit edildiğini belirtir (EDPT 186a). Clauson’un Eski Kırgız lehçesinde Malov tarafından tespit edildiğini belirttiği *añlar* kelimesi, Erdal’in de dediği gibi yanlış okumadır; nitekim Demirci de *Eski Türkçede Fiiller* adlı çalışmasında fiili ilk defa (U I 8 16) içerisinde tespit etmiştir (Demirci, 2016: 207).

avla- < *av+la-* “avlamak”

avçı çıkıban keyikler avlar “Avcı çıkıp geyikleri avlar” (209/6)

Eski Türkçede pek çok kaynakta kelime *abla-* biçiminde gösterilmiştir; Clauson, Erdal, Ölmez, Erhan Aydın ve Demirci, bu fiilin Köktürk lehçesinde de *avla-* olduğunu düşünmektedir (Demirci, 2014: 438-448). Fiil *etken-geçişli* çatılıdır.

bağışla- < Fars. *baḡṣ* + Türkçe +*la-* “bağışlamak”

sana bağışladım kırnaḡnı “Sana cariyeyi bağışladım” (96/2)

bağla- < *bağ*+*la-*

(1) “ip, urgan, bez vb... şeyler ile) bağlamak”

sultan buyurdi karanı daḡı kırnaḡnı élin ayaḡın bağlap ḡal’a burcından handaḡka bıraksunlar “Sultan emir verdi; zencinin ve cariyenin elini ve ayağını bağlayıp kale burcundan aşağıya hendeḡe atsınlar” (95/ 3, 4)

éllerin bağlap sulṡān ḡıdmatına kêtürdiler “Ellerini bağlayıp sultanın hizmetine götürdüler” (24/10)

(2) “(kapı için) kilitlemek”

éşik bağlap oturma “Kapıyı kilitleyip oturma” (125/9)

(3) **Deyim anlamlarında:**

bel bağla- “güvenmek”

men daḡı alar bilen bél bağladım “Ben onlara güvendim” (245/11)

suret bağla- “benzemek”

daḡı ḡalās tariḡi saḡa néçök suret bağlaḡay “Halas fakirleri sana niçin benzeyecek?” (260/10)

könül bağla- “sevmek”

bir kim érseniḡ ‘ıṡḡına könül bağlap idim “Bir kimsenin aşkına gönlümü bağladım” (242/9)

bağla- fiili Köktürk lehçesinde yoktur; Uygur lehçesinde ise *Suci Yazıtı*’nda “evlenmek” anlamında geçmektedir (Suci 6). Yine Uygur lehçesinde kâğıda yazılı metin olan İrq Bitig’de “bağlamak” anlamında *ba-* fiili bulunmaktadır (İrq Bitig 14). Erdal, Eski Uygur lehçesinde kelimenin *bağ bağlamak* (Ernte 58), *bars bağlamak* biçimlerinin yanı sıra Eski Uygur lehçesinde *bamak bağlamak* biçiminde ikileme şeklinden de bahsetmektedir (OTWF 432). GT’de *bağla-* fiili temel anlamların yanı sıra pek çok deyimde de tespit edilmiştir. Fiil *etken-geçişli* çatılıdır.

başla- < *ba-ş+la-* “başlamak”

ol meclisde bir cahil bég nasihat başladı “O mecliste cahil bir bey nasihate başladı” (59/13)

başla- fiilinin Eski Türkçede iki anlamı vardır. *başla-* (I) “başlamak” *başla-* (II) “liderlik etmek” (Demirci 2016: 208). GT’de “liderlik etmek” anlamında *başla-* fiili tespit edilemedi. GT içerisinde yirmi beş yerde tespit edilen fiil, *etken-geçişli* çatılıdır.

bésle- < *bésü+le-* “beslemek”

tüni kün bésledi “Gece gündüz besledi” (291/1)

bu oğlanı nāz ve ni‘met bilen béslediler “Bu oğlanı naz ve nimet ile beslediler” (27/9)

Eski Türkçede *bésle-* fiili bulunmamaktadır; Karahanlı lehçesinde de taranan eserlerde *bésle-* fiili tespit edilemedi. EDPT, OTWF, DTS’de bu fiil bulunmamaktadır. Harezmi lehçesine geldiğimizde Harezmi Türkçesinde Fiil adlı eserde *bésle-* fiili bulunmamaktadır; ancak Kutub’un Husrav u Şirin’inde *bésle-* fiili bulunmaktadır (Demirci-Karslı, 2014: 99). Kıpçak lehçesinde fiilin kullanımı artmıştır ve GT içerisinde on yerde geçen *bésle-* fiili *etken-geçişli* çatılıdır.

çöple- < *çöp+le-* “söz getirip götürmek”

çün iki kişi ara kiriş otdur bilsöz çöplegüçi otun yakar² “İki kişinin arasına girmek ateştir (bunu) bil; söz taşıyıcı (bu) ateşi yakar” (325/4)

GT içerisinde sadece bir yerde tespit edebildiğimiz *çöple-* fiili *etken-geçişli*dir. Eski Türkçede, Karahanlı ve Harezmi lehçelerinde taranan eserlerde “söz getirip götürmek” anlamında *çöple-* fiili tespit edilemedi, CC’de *çöple-* fiili vardır; ancak onun anlamı da “dikiş dikmek” anlamındadır (CC 76). Batı Türkçesinde ise Tarama ve Derleme Sözlüklerinde *çöple-* “söz getirip götürmek” anlamlarında kelime tespit edilemedi; ancak bugün *çöpçatan* ismi Türkiye lehçesinde bulunmaktadır.

diñle- (bk. *tıñla-*)

iğla- (bk. *yığla-*)

işle- < *iş+le-(1)* “iş yapmak, (herhangi bir şey) yapmak, etmek”

könüller āzār kıılır sen anı işlemegil özgeler işlesin “Gönülleri kıracağı (için) sen onu yapma başkaları yapsın” (330/8).

² Karamanlıoğlu GT’de kelimeyi *yıkar* diye okumuş ve parantez içerisinde de (yakar) diye göstermiştir; tıpkıbasımda kelime açıkça *yakar* biçiminde yazılmıştır; ayrıca metnin anlam bütünlüğüne baktığımız zaman da kelimenin *yakar* biçiminde okunması daha doğrudur.

karındaşı ayttı sen né üçün işlemes sen “Kardeşi, sen niçin çalışmıyorsun, dedi” (90/2).

(2) “(hasır, elbise vb. şeyler) dokumak” *hasır işler tün kün* “Gece gündüz hasır dokur” (294/4).

Kelime Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde vardır ve “(herhangi bir iş için) yapmak” anlamında tespit edilmiştir (Demirci, 2016: 217). Orta Türkçede bu anlama “(elbise, hasır vb. ... şeyler) dokumak” anlamı da eklenmiştir ve Batı Türkçesinde de aynı anlamlarda devam etmiştir. Bugün Türkiye lehçesinde *işle-* fiilinin “çalışmak” anlamı azalmış, onun yerine *çalış-* fiili kullanılmaya başlanmıştır. Çağdaş lehçelerde *işle-* fiili “çalışmak” anlamında halen daha kullanılmaktadır. GT içerisinde tespit edilen *işle-* fiili etken-geçişlidir.

kizle- < *kiz+le-* “gizlemek”

ger küneşni kizlese “Eğer güneşi gizlese” (170/12)

Kelime Eski Uygur lehçesinden beri vardır ve Eski Uygur lehçesinde “gizlemek, saklamak” anlamlarında kullanılmaktadır; hatta kelimeyi burada *yaşur-* fiili ile birlikte ikileme olarak da görmekteyiz (Demirci, 2016: 219). Erdal, *kizle-* fiilinin DLT içerisinde “(dolap, kutu vb. ... şeyler içerisinde) saklamak, gizlemek” anlamlarında görüldüğünü belirtir (OTWF 439). Kelime Batı Türkçesine geçince k > g değişimi sonucunda *gizle-* biçiminde aynı anlamda devam etmektedir. GT içerisinde yedi defa tespit edilen fiil *etken-geçişli* çatılıdır.

konukla- < *konuk+la-* “misafir etmek”

bir kün kırk teve kurbān étip ‘arab béglerin konukladım “Bir gün kırk deveyi kurban edip, Arap beylerini misafir ettim” (175/3)

Eski Türkçede *konukla-* fiili yoktur; ilk defa Karahanlı lehçesinde tespit edilmiştir (OTWF 577). DLT içerisinde *konukla-* fiilinin Oğuzca bir kelime olduğu belirtilir (DLT III 339).

közle- < *köz+le-(1)* “korumak”

çün dost seni sevüp hemişe közlep “Çünkü dost seni sevip her zaman koruyup” (30/4)

(2) “gözlemek”

hasūd ér kıanda kim ehl-i hüner bolsa anı közler “Haset insan nerede hüner ehli olsa onu gözler” (336/6)

Kelime Köktürk lehçesinde bulunmamaktadır; kelimenin bulunduğu en eski eser İrq Bitig'dir, orada “gözlemek, gözetlemek” anlamlarındadır, DLT içerisinde ise *közle-* “göze vurmak” gibi oldukça farklı anlamdadır. DLT'nin dışında “göze vurmak” anlamında *közle-* fiili tespit edilmedi.

mañla- < *mañ+la-* “bağırmaq”

melül niçe mañlasañ ol kerih ün bilen bolur hasta “Melul nice bağırırsan o çirkin sesinle hasta olursun” (223/7)

Eski Türkçede “bağırmaq” anlamında *mañla-* fiili yoktur, Eski Türkçede sadece Eski Uygur lehçesinde tespit edilen “yürümek, hızlı hızlı koşuşturmak” anlamlarında *mañla-* fiili vardır (Demirci, 2016: 222). Eski Türkçede “bağırmaq” anlamında *mönre-*, *muñra-* fiilleri vardır (Gabain, 2007: 286).

oğurla- < *oğrı+la-* “çalmaq”

teñri evinden bir bisât oğurladı “Tanrı evinden bir kilim çalındı” (112/10)

Erdal, BuddhKat 11 içerisinde kelimenin telaffuzu hakkında iki yerde olasılık verildiğini belirterek, kelimenin kökeninin de doğal olarak *oğrı* isminden geldiğini, sondaki “ı” sesinin +IA- yapım eki eklenirken benzer zorunluluklardan dolayı düştüğünü belirterek, sondaki “ı” sesi düşmeleri için *yığıla* > *yığla-*, *orı+la-* > *orla-* örneklerini verir (OTWF 441, 442). Normalde Türkçede orta hece vurgusunun zayıf olmasından dolayı orta hecede düşen “ı” vokalinin kelime sonunda düşmesinin sebebi analogik benzeşme (örnekseme) olabilir.

sakışla- < *sakış+la-* “hesaplamak”

ok atğuçı yahşı sakışlap “Ok atıcı iyi hesaplayıp” (338/7)

Eski Türkçede *sakışla-* fiili yoktur, bundan dolayı EDPT, OTWF, DTS, Räsänen, Demirci 2016 ve Leksika'da kelime tespit edilememiştir. Karahanlı sahasında taranan eserlerde de “hesaplamak” anlamında *sakışla-* fiili tespit edilemedi. Harezmi sahasına geldiğimizde Funda Toprak tarafından hazırlanan *Harezmi Türkçesinde Fiil* adlı eserde de “hesaplamak” anlamında *sakışla-* fiili yoktur; ancak Kutb'un *Husrav u Şirin*'inde “hesaplamak” anlamında *sakışla-* fiili bulunmaktadır (Demirci-Karlı 2014: 473). Kıpçak sahasında *Gülîstan Tercümesi*'nde rastladığımız *sakışla-* fiiline, Eski Anadolu lehçesinde *Yusuf u Zeliha*'da *sağışla-* “saymak, hesap etmek” anlamlarında rastlamaktayız:

malik reyyān mālını sağışladı

kamusını yūsuf'a bağışladı “Melik Reyyan malını sayıp hesapladı, hepsini Yusuf'a bağışladı” (YZ 826).

saĸla- < *saĸ+la-* “saklamak, korumak”

sırrını köñülde saĸlaĸıl “Sırrını gönülde sakla” (323/10)

EDPT’de *saĸla-* fiili ilk olarak KB içerisinde tespit edilmiştir (EDPT 810a), Clauson bu fiil ile ilgili yaptığı açıklamada, fiilin Eski Türkçe ve Orta Türkçede “korumak, göz kulak olmak” anlamlarında bulunduğunu, ancak Osmanlı lehçesinde bu fiile “gizlemek” anlamının da eklendiğini belirtir (EDPT 810a). Erdal, *saĸla-* fiili ile ilgili; fiilin ilk defa KB içerisinde tespit edildiğini belirtir (OTWF 514). Demirci, *saĸla-* fiilini eski Uygur lehçesinde Abhidarma H 31v 6 içerisinde “korumak” anlamında tespit etmiştir (Demirci, 2016: 225).

sözle- < *söz+le-* “söylemek”

oturup her bir bâbdan söz açıp sözledim “Oturup her bir konudan söz açıp söyledim” (58/3)

Erdal, BuddhKat 12 içerisinde kelimenin ZUS-LA-MA-SA biçiminde tespit edildiğini, orada kelimenin ilk hecesinin “ü” ile olduğunu belirtmektedir (OTWF 445). Harezmi lehçesinden itibaren *söyle-* biçimine dönen kelime, Çağatay lehçesinde *sözle-* biçimindedir (Demirci, 2016: 226). Çağdaş lehçelerde *sözle-* biçiminde sadece S. E. Türkî ve Türkmen lehçesinde bulunmaktadır (EDPT 863a).

şişle- < *şiş+le-* “şişlemek”

avda kényik şişlediler “Avda geyik şişlediler” (61/1)

Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde kelime tespit edilemedi, EDPT, OTWF, DTS’de kelime tespit edilemedi. Harezmi lehçesinde *şişle-* biçimi yoktur; ancak Kutb’un *Husrav u Şirin*’inde *şişlen-* biçimi tespit edildi (Demirci-Karlı, 2014: 522).

tıĸla- < *tıĸ+la-* “dinlemek”

tañsuk latife tıĸla “Tuhaf latifeyi dinle” (337/1)

Erdal, kelimenin BuddhKat 28 içerisinde DİN-LA-YUR biçiminde tespit edildiğini belirterek, “ses” anlamındaki *tıĸ* isminden türetildiğini ve HamTouen 1,1 ve 1, 49 ve pek çok yerde *tıĸçı* ve *tıĸka* biçimlerinin de mevcut olduğunu belirtir (OTWF 448).

tişle- < *tiş+le-* “dişlemek”

élin tişleĸey “Elini dişleyecek” (258/13)

Kelime Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde vardır, Eski Türkçeden Türkiye lehçesine kadar anlam olarak herhangi bir değişikliğe uğramamıştır, sadece Batı Türkçesine geçince t > d değişimine uğrayarak, *dişle-* biçimine döner.

yazoqla- < yazoq+la- “(suçluyu) yakalamak”

bir kün sultān ol zālimni yazoqlap kuyuga saldı “Bir gün Sultan suçluyu yakalayıp kuyuya attı” (63/12)

Eski Türkçede kelime “hata yapmak, suç işlemek” anlamlarında kullanılmıştır (Demirci 2016: 234), DLT’de kelimenin “suçluyu yakalayıp bağlamak” anlamı da bulunmaktadır (DLT III 342), Harezmi lehçesinde Kutb’un *Husrav u Şirin*’inde *yazokla-* “suç işlemek” anlamındadır (Demirci-Karşlı, 2014: 647). Kıpçak lehçesinde *Gülistan Tercümesi*’nde ve CC’de “suçluyu yakalayıp bağlamak” anlamında tespit edilmiştir.

yıgla- < yıg+la- “ağlamak”

ol seni urmak tilese yıglağıl “O seni vurmaya isterse ağla” (200/8)

Erdal, kelimenin tıpkı *çağıla-*, *kağıla-* kelimeleri gibi yansıma bir kelime olduğunu belirtmektedir (OTWF 452). Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunan kelime, hem Eski Türkçede hem tarihî lehçelerde hem de çağdaş lehçelerde *yıgla-*, *ıgla-* biçiminde bulunmaktadır (Demirci, 2016: 214).

yırla- < yır+la- “şarkı söylemek”

yırlayı başladı “Şarkı söylemeye başladı” (119/4)

2.1.11. +k-

yoluq- < yol+(u)k- “rastlamak”

fakırlarğa yoluqtum “Fakirlere rastladım” (101/1)

Erdal, *yoluq-* fiilinin EDPT içerisinde bulunmadığını, DTS içerisinde ise fiilin bulunduğunu belirterek, *yoluq-* fiiline ETŞ, BT XIII 58, 25 ve ShōAgon A 59 içerisinde tespit edildiğini belirtmektedir (OTWF 497).

Kısaltmalar

-	: fiil kökü veya tabanı
+	: isim kökü veya tabanı
BT	: <i>Berliner Turfantexte</i>
C	: konsonant
CC	: Codex Cumanicus
Çağ.	: Çağatay lehçesi
Demirci 2016	: Eski Türkçede Fiiller
Demirci-Karşlı 2014:	Kutb’un <i>Husrav u Şirin</i> ’i
DLT	: <i>Divanü Lügati’t-Türk</i>
DS	: <i>Derleme Sözlüğü</i>

DTS	: <i>Drevetyarskij Slovar</i>
EDPT	: <i>An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish</i>
ETŞ	: <i>Eski Türk Şiiri</i>
GT	: <i>Gülistan Tercümesi</i>
Har.	: Harezmi lehçesi
Kar.	: Karahanlı lehçesi
KB	: <i>Kutadgu Bilig</i>
Kıp.	: Kıpçak lehçesi
Kİ	: <i>Kitābü'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk</i>
krş.	: karşılaştırınız
Kutb	: Kutb'un <i>Husrav u Şirin</i> 'i
OTG	: <i>Orhon Türkçesi Grameri</i>
OTWF	: <i>Old Turkic Word Formation</i>
S. E.	: <i>Türkî South-eastern Languages Groups</i>
Sang	: <i>Sanglax</i>
Toprak 2005	: <i>Harezmi Türkçesinde Fiiller</i>
Tuh	: <i>Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't Türkiyye</i>
UW	: <i>Uigurischer Wörterbuch</i>
V	: vokal

Kaynaklar

- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig* (Çeviri). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I (Metin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arat, R. R. (2006). *Atabetü'l-Hakayık*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, A. (1988). *Nehcü'l-Ferādis III*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Kıyasü'l-Enbiyā II (Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1988). *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*. C I, II, III, IV. Ankara: TDK Yayınları.
- Bayraktar, N. (2004). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London, Oxford the Clarendon Press.
- Demirci, Ü. Ö. (2012). "ıd- Fiilinin Yapısı Üzerine". *Turkish Studies*, 7(4), 1421-1431.
- Demirci, Ü. Ö. (2016). *Eski Türkçede Fiiller*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

- Demirci, Ü. Ö. ve Karslı, S.(2014). *Kutb'un Husrav u Şirin'i -Dizin-*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Derleme Sözlüğü* (1963-1982). Ankara: TDK Yayınları.
- Dilçin, C. (2009). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Doerfer, G. ve Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch des Ghaladsch (Dialekt von Xarrab)*, Budapest: Akadémia Kiado.
- Eraslan, K.; Sertkaya, O. F. ve Yüce, N. (1979). *Kutadgu Bilig III (İndeks)*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü.
- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri (Fiil)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Wiesbaden.
- Grønbech, K.(1942). *Komanisches Wörterbuch*. København.
- Güner, G. (2012). “Yarat- ‘yaratmak, halk etmek’ Fiilinin Etimolojisi,” *Turkish Studies*, 7(3), 1415-1423.
- Hacıeminoğlu, N. (1991). *Türk Dilinde Fiiller*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2003). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Han, M. M. (1960). *Sanglax*.London, (Yay: Sır Gerhard Clauson).
- Karamanlioğlu, A. F. (1958).*Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara, T.D.K., Yayınları.
- Karamanlioğlu, A. F. (1989). *Gülistan Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Nadalyev, V. M; Nasilov, D. M; Tenişev, E. R. ve Şçerbak, A. M (1969). *Drevnetyurskiy Slovar*. Leningrad, Izdatel'stvo Nauka.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Helsinki.
- Röhnborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch*. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, 1-6
- Tekin, T. (2008). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: (?).
- Tenişev, E. P. (2001). *Leksika*. Moskova.
- Toprak, F. (2005). *Harezmi Türkçesinde Fiil*. Ankara.